

О. С. Шмирко

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ЗАСОБАМИ НАВЧАЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН (на прикладі наукових творів Івана Огієнка)

У статті окреслено «феномен Івана Огієнка», який полягає в тому, що авторів вдається в наукових текстах, що стосуються розвитку мови, разом з логічними умовиводами, подавати свою життєву позицію; не просто висвітлювати історичні чи лінгвістичні факти, а й разом з тим проявляти себе справжнім патріотом, який щиро вболіває за свою мову, за свою країну. Метою статті було поставлено: дослідити спосіб і манеру передачі І. Огієнком наукового та навчального матеріалу; на прикладі обраних творів показати, як можливо засобами наукової інформації виховувати патріотизм, небайдужість до рідної мови, гордість за рідну державу. Наголошено, що означена здібність має стати предметом ґрунтовного наукового вивчення, цей досвід допоможе готувати фахівців нової генерації, здатних не тільки викладати, але й виховувати засобами навчальної дисципліни.

Ключові слова: «феномен Івана Огієнка», наукові тексти, виховання, український народ, держава, мова, українська культура.

У сучасних геополітичних умовах, у добу національного відродження народу, культури й освіти виникає потреба звернення до творчої спадщини видатних науковців, педагогів, культурно-освітніх діячів з метою використання їх здобутків у новітній школі, у сучасній методиці викладання. Осмислення прогресивних ідей минулого, їх інтерпретація з погляду сьогодення, є необхідною передумовою всебічного розуміння вченими та практикуючими педагогами нових проблем, що постали перед теорією й практикою навчання у зв'язку з розвитком національної системи освіти, її перетворенням. Аналіз культурної, історичної, науково-педагогічної спадщини збагачує вітчизняну науку та освіту, дає можливість прогнозувати наше майбутнє як нації. Тому вивчення науково-просвітницької творчості видатного українського державного, культурно-освітнього і релігійного діяча, вченого, педагога, мовознавця Івана Огієнка відповідає найважливішим потребам сьогодення.

Постать Івана Огієнка посідає особливе місце в пантеоні творців української національної вищої освіти. Дослідженням його багатогранної спадщини займаються провідні науковці сучасності. Науковці проводять ґрунтовний науковий аналіз просвітницької діяльності і педагогічних поглядів вченого, висвітлюють його історичні та лінгводидактичні погляди (О. Болтівець, А. Копилов, О. Завальнюк, В. Мацько, А. Марушкевич, С. Сохацька та ін.), концепцію національного виховання, виховання гуманної особистості (Г. Васянович, А. Марушкевич, Г. Опанасюк, Т. Роняк, С. Сохацька та ін.), творчу спадщину І. Огієнка, його філософські поетичні твори, які і досі залишаються маловідомими для сучасників (І. Головай, О. Опанасюк, Д. Степовик, З. Тіменик та ін.). М. Тимошик ґрунтовно досліджує українознавчі проблеми в науковій, публіцистичній, редакторській і видавничій діяльності Івана Огієнка, аналізує окремі аспекти його лінгводидактичної спадщини.

Безперечно, усі твори Івана Огієнка мають чітко виражене патріотичне спрямування, тексти насичені закликами берегти все своє, рідне. Під «своїм» дослідник розуміє звичай, Віру й Церкву, рідний народ, рідну землю, рідну

мову, рідні пісні – все те, що визначає нас як націю [2, с.35-58]. Це – заповіді видатного українського державного та церковного діяча, науковця. Але одним із незбагнених феноменів Івана Огієнка, на нашу думку, є те, що йому вдається і суто наукові, «рафіновані», логічні умовиводи, що стосуються історичного чи лінгвістичного розвитку мови, подавати емоційно, у такій формі, що зразу стає зрозумілим, що автор – великий патріот, який не просто доводить до відома певні факти, а й щиро вболіває за свою мову, за свою країну. Ця здібність має стати предметом ґрунтовного наукового вивчення, цей досвід ми повинні переймати, якщо хочемо готувати фахівців нової генерації, здатних не тільки викладати, але й виховувати засобами навчальної дисципліни.

Тому за мету нашої статті ми ставимо: дослідити спосіб і манеру передачі І. Огієнком наукового та навчального матеріалу; на прикладі обраних творів показати, як можливо засобами наукової інформації виховувати патріотизм, небайдужість до рідної мови, гордість за рідну державу.

В праці «Історія української літературної мови» (1950 р.) науковець досліджує теорії походження й вживання назв українського народу та його держави (Русь – Україна – Малоросія). Автор зазначає, що терміни «Мала Русь», «Малоросія» виникли у XIV ст., і введення в ужиток цієї назви приписується грекам, які знали вже дві Русі, північну й південну, й стали Україну звати «Малою Руссю» – «Μικρα Ροσία» (тобто Русь ‘старша, початкова, основна, давніша’, бо Русь північна була для них новою) [1, с.51]. Після низки історичних довідок, дат: де, коли, ким і за яких обставин ці назви вживалися, І. Огієнко підсумовує, що коли вже в XVII столітті назву «Малоросія» починають використовувати в Росії, до того часу вже забулося, що слово «Мала» в цьому випадку означає ‘старіша, основна, початкова, як прототип’. Тому назви «Малоросія», «малоруський», «малорос» українці сприймають як образливі для себе [1, с.51]. Питання етимології назви «Малоросія», порушене науковцем, на нашу думку, повинно вивчатись майбутніми вчителями заради того, щоб позбавити прийдешні покоління відчуття меншовартості, що віками нав’язувалося нашому народові.

Ще в 1938 році в статті «В Україні, а не на Україні» І. Огієнко, наголошуючи, що ми вже давно та остаточно зреклися своїх колишніх назв «Русь» та «Малоросія», прийнявши за назву нашої етнографічної території термін «Україна»; закликає змінити й старі граматичні форми «на Україні», «на Україну», й уживати тільки «в Україні», «в Україну» (за аналогією: «в Росії», «в Італії» і т. ін.). Науковець констатує, що Україна в 1917-1920 роках існувала як незалежна держава, тому варто остаточно викинути з ужитку «... граматичну ознаку нашого колишнього поневолення – рабську форму «на Україні»», оскільки вважав її принизливою для всіх українців, як таку, що дає лінгвістичне підґрунтя ворогам української незалежності вважати Україну складовою частиною іншої держави [3, с.67-72].

Подajući ретроспективний аналіз української культури, досліджуючи історію XVI століття, автор з гордістю зазначає, що українці несли свою більш розвинену на той час культуру та освіту в світ, їхній вплив на культуру московську був надзвичайно великим [5, с.67-82]. Науковець наголошує, що українці здавна славились як гарні педагоги [5, с.94]; як гарні знавці іноземних мов», через що «... їх рано можна було зустріти на Москві на службі товмачами та в Посольськiм приказі, де вони перекладали з чужих мов...» [5, с.100]. В кожній його тезі звучить гордість за свій народ, віра в його славне майбутнє.

Особливої уваги з огляду означеного питання щодо виховання засобами навчальної дисципліни заслуговують, на нашу думку, мовознавчі твори І. Огієнка. В праці «Наша літературна мова» (1954 р.), досліджуючи питання граматичного роду

іменників, науковець аналізує погляди німецьких учених та їх наукові доробки: Якоба Гріма (*Jacob Grimm*) «*Deutsche Grammatik*» (1819 р.); Карла Бругмана (*Karl Brugmann*) «*Das Nominalgeschlecht in den indogermanischen Sprachen*» (1888 р.). Він погоджується з тезою К. Бругмана, «що не завжди можна легко вивчити грамати́чний рід із роду натурального, як це робить Грім» [2, с.162].

Досліджуючи питання визначення родів слів в українській мові, науковець зазначає, що «роди в мові ведуть між собою невпинну боротьбу, процес їх витворення та перетворення ніколи не спинюється, а тому питання роду в мові, особливо в мові літературній, завжди живе й своєчасне». І далі йдуть, після наукового аналізу грамати́чних явищ – спершу, дещо неочікувані, хоча дуже слушні та логічні роздуми про те, що кожний культурний народ у світі прагне виробити собі літературну мову і в ній закріпити назавжди сталі форми роду слів. А так зване багатство мови, на думку автора, виявляється в багатстві його словника, в багатстві семантики слів, у виробленості їх синонімічного значення, в багатстві й виробленості стилістики, а «хитання в мові, багато слів на зовсім одне значення» вказують не на багатство мови, а на «невиробленість її літературних форм» [2, с.165]. Говорячи про усталення форм мови, І. Огієнко ще раз наголошує, що велика кількість «подвійних форм і їх хитання – це хитання культури літературної мови, а не її багатство» та «невироблені мови завжди мають занадто багато форм» [2, с.165-166]. Знову і знову повторюючи ці тези, дослідник виявляє занепокоєння станом речей, йому небайдуже, як оцінюють українську мову за кордоном, як її бачить освічений світ: «чужинець хоче вчитися тільки мови літературної, а в ній бачити нормально усталені, міцні сталі форми, а не те, що «можна так і так»» [2, с.165-166]. Він впевнений, що від сприйняття мови залежить і сприйняття України в цілому. І. Огієнко аналізує причини цього явища: «Український народ займає велику географічну територію і в різних землях підпадає різним впливам – і своїм, і сусідським. Тому й витворив по різних місцевостях багато всяких подвійних і потрійних форм, які тільки утруднюють розвій літературної мови, бо вона прагне до єдності форм, а не до їх побільшення, не до їх хитання. Мовна соборна дисципліна для них кінче необхідна» [2, с.166]. Ідеєю розвитку української літературної мови насичені і інші твори автора: «Історія української культури» (1918 р.), «Нариси з історії української мови. Система українського правопису» (1927 р.), «Наука про рідномовні обов'язки» (1936 р.), «Історія української літературної мови» (1950 р.) та ін. [1; 4; 5]. Науковець доходить висновку, що найвагомішу роль в творенні й усталенні форм літературної мови завжди відіграє школа, а саме школа державна. Тому без успішного функціонування державної школи, починаючи від вищої й закінчуючи початковою, годі й сподіватися на нормальний розвиток літературної мови. Автор наголошує: «... своєї літературної мови треба навчатися, щоб її знати, а без навчання літературної мови ніхто знати її не буде. Це азбука в мові» [2, с.166].

І. Огієнко виокремлює слова іншомовного походження та акцентує необхідність звернути пильну увагу на їх рід (якщо ми хочемо мати усталену літературну мову). Дослідник зазначає, що українська мова завжди знаходилась під сильним впливом російської або польської мови, завжди маневрувала поміж ними, «... бо обидва ці впливи чужі, але сильні. Вихід із цього тільки один – надавати рід іншомовним словам за законами своєї мови» [2, с.186-187]. Науковець доводить, що «закон націоналізації грамати́чного роду позичених слів – це світовий закон, бо всі мови світу, які знають рід слова, позичаючи собі іншомовні слова, не кінче заховують чужий рід, цебто націоналізують його» [2, с.185]. Так, в німецькій мові багато запозичень з французької мови, рід яких не додержується – за термінологією автора, німецька мова їх «націоналізувала». Наприклад, слово *контроль* у французькій

мові (le contrôle) – чоловічого роду, а в німецькій (die Kontrolle) – жіночого; слово: *модель* у французькій мові (le modèle) чоловічого, а в німецькій (das Modell) – середнього. Неможливо не помітити, що І. Огієнко з неприхованою гордістю наголошує, що за цим законом іде й мова наша, і наводить приклади: українська мова, приймаючи іншомовні слова, завжди «українізує» їхній рід, тобто надає запозиченому слову рід згідно своїх мовних правил, за їх закінченнями (слово *гавань* – der Hafен – у німецькій мові чоловічого роду, але в українській – жіночого, бо закінчується на -ь; слово *дуель* в українській мові жіночого роду, хоча в німецькій – das Duell – воно середнього роду [2, с.184-185].

Натомість, автор з певним жалем зауважує, що раніше на це правило спочатку «оглядалися менше, і пробували задержувати чужий рід позиченого слова, але це допроваджувало тільки до непотрібної плутанини, бо звідки ж усім знати рід оригінального іншомовного слова, звідки знати, коли ці слова і в інших мовах часто не одного роду» [2, с.185]. І. Огієнко наголошує, що «українізація роду іншомовних слів має стати мовним законом в українській мові» [2, с.184-187].

З боєм (адже саме біль «проривається» крізь наукове дослідження) вчений пише про урядову мовну русифікацію в Україні, коли після 30-х років ХХ століття російська влада «через школу й через пресу та літературу вперто затирає притаманні особливості української мови й нахиляє її до російської»; «вона не сміє бути мовою окремою, зовсім самостійною, якою вона насправді є своєю історичною істотою» / І цей «напад іде головню на притаманні ознаки української мови, паті ознаки, які відрізняють нашу мову від російської. Довга історія, окрема від історії російського народу, дала багато українській мові такого, чого не знає мова російська і що відділює її від інших слов'янських мов» [2, с.225]. Мовознавець нарікає, що «Український правопис», виданий в 1945 році, подає ненаукові правила вживання певних мовних форм. Насамперед, це стосується знахідного відмінка: «Таку форму на -а, паралельно із звичайною формою, однаковою з називним відмінком, іноді припускають і деякі інші іменники, напр., *плуг* і *пуга*, *дуб* і *дуба*, *лист* і *листа*» [2, с.226]. І. Огієнко, аналізуючи означене правило, емоційно спростовує доцільність заміни суто українських форм русифікованими:

1. «Таку форму (на -а) іноді припускають». Усе вищесказане в цій моїй праці ясно показує, що таку форму не «іноді» припускають, але вона панує як у мові народній, так і в літературній. Таке правило могли скласти тільки особи, що українську мову знають мало, і таке твердження «іноді» нічого спільного з наукою не має.
2. Друге твердження іще краще: «Таку форму, паралельно із звичайною формою, однаковою з називним відмінком, іноді припускають» і т. д. Отже, «Академія» дозволяє писати паралельно: «*Витер носа*» і «*Витер ніс*»! Це цілком не наукове твердження, бо українська мова знає багато сотень слів, при яких нема паралельності, а є тільки одна замінна форма на -а. Це вже чисто русифікаційне правило – натягнути українську мову до російської, щоб нищити її окремішність!
3. Урядове правило твердить, що цю замінну форму на -а «іноді припускають і деякі інші іменники», і в прикладі дає три слова: *плуг*, *дуб* і *лист*. І це правило чисто русифікаційне, яке з наукою не має нічого спільного, бо в українській мові таких слів що мають замінного на -я, сотні, а правильніше – й безліч!» [2, с.227].

Як бачимо, ці спростування не стосуються лише граматичних форм, в них – не тільки піклування про чистоту української мови, а й рішучий протест проти її нищення, адже все вищенаведене стосується не тільки і не стільки певного правила, це – тенденція, коли загалу нав'язувалася думка, що національні особливості української мови є ознакою «простацької мови».

А далі – ще емоційніше: «Далі урядові правила наказують: «Всі інші іменники чоловічого роду в знахідному відмінку мають ту саму форму, що і в називному: *комісаріят, колектив, ячмінь, стиль, стіл, сон, міст, буцунюк, декрет*». Це вже верх розперезанности: «Всі інші іменники чоловічого роду», цебто всі, поза *плуг, дуб і лист*. Рішуча неправда! Коли це писали які науковці, то тільки під урядовим страхом» [2, с.227]. Означені правила І. Огієнко називає штучними, русифікаційними, такими, що не мають нічого спільного з наукою, і надає приклади, що спростовують їх доцільність. Але за нібито «сухим» граматичним матеріалом – гнів та душевний біль науковця. Разом з тим, дослідник зазначає, що «кращі совєтські українські письменники таки рішуче починають тихо вертатися до попереднього і починають сміліше вживати замінного відмінка на -а. Так ніби справді запахло «відлигою!»» – з почуттям обережного оптимізму констатує автор [2, с.229-230]. Оптимізм тут дійсно дещо обмежений, що підтверджують наведені приклади: спочатку І. Огієнко цитує Олександра Корнійчука, який в творі «Чому посміхалися зорі» (1958 р.) застосовує форми на -а: «*Барабаши витирає лоба*», «*Витягла листа*», «*Послала листа*», «*Взяла листа*», «*Напишу вірша*», «*Закрила рота*», «*Такого ляпаса може залишити*», «*Дала мені доброго ляпаса*», «*Дістала листа*» [2, с.232]. А далі – припускає, що О. Корнійчук, проявляючи «покірне афішування перед офіційними і вимогами», «сміється з цієї форми», вживаючи форми, прописані урядовим правилом: «*Зірвала капелюх*», «*Дивиться на годинник*», «*Встрямляє свій ніс*» (пор. нашу всеукраїнську приказку: «*Не стромляй носа до чужого проса!*») і багато т. і.» [2, с.232]. Мовознавець з гіркою нарікає: «У добре виробленій літературній мові такого неповажного ставлення до своєї істинної форми не буває й бути не може!» [2, с.233]. Дослідник аналізує твори інших письменників і доходить невтішного висновку про те, що українську мову навмисне руйнують як мову окремої нації [2, с.239].

Наведені приклади складають мізерну частину з наукового доробку І. Огієнка, коли він, порушуючи суто наукові питання з історії, мовознавства тощо, висвітлює їх емоційно, показує своє ставлення як щирого патріота. З іншого боку, в цих коментарях немає політичної заангажованості, в них – історична правда і турбота про долю рідної мови, рідного народу. Своєрідний огієнківський спосіб і манера передачі наукового та навчального матеріалу повинні стати предметом ґрунтовного наукового вивчення у сучасній методиці викладання, при підготовці вчителів будь-якого фаху, оскільки цілком зрозуміло, що виховувати можливо засобами різних навчальних дисциплін. Головно – щоб викладач був людиною, небайдужою до власної країни, держави, народу і мови. Перспективи подальших розвідок полягають у більш ґрунтовному та всебічному дослідженні наукової спадщини І. Огієнка з метою використання його здобутків у сучасній методиці викладання.

Список використаних джерел:

1. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови / упоряд., авт. іст.-біогр. нар. та прим. М.С. Тимошик. Київ : Наша культура і наука, 2001. 440 с.
2. Наша літературна мова / упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. Київ : Наша культура і наука, 2011. 356 с.
3. Огієнко І. В Україні, а не на Україні. *Рідна Мова*. 1938. Ч. 7. С. 67-72.
4. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. Львів : Фенікс, 1995. 46 с.
5. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Київ : Видавництво книгарні С. Череповського, 1948. 272 с.

The article outlines the «phenomenon of Ivan Ohiienko», which consists in the fact that the author succeeds in presenting of his life position in scientific texts concerning the development of language, both with logical inferences; not just to sincerely historical or linguistic facts, but also to show himself as genuine patriot who sincerely cares for his language, for his country. The purpose of the article was to: investigate the way and manner of the transfer of scientific and educational material by Ivan Ohiienko; on the example of the chosen works to show how is it possible by the means of scientific information to raise patriotism, love to the native language, pride for their native state. The views of Ivan Ohiienko on: 1) the theory of the origin and use of the names of the Ukrainian people and their state, etymology of the name «Malorossia» are considered; 2) the need to replace the old grammatical forms (ukr.) «на Ukraini» and (ukr.) «на Ukrainu» as humiliating to all Ukrainians, which give a linguistic basis to consider Ukraine as an integral part of another state, and the use of forms (ukr.) «в Ukraini» and (ukr.) «в Ukrainu»; 3) on the influence of Ukrainian culture on world culture; 4) recognition of Ukrainian teachers and translators in the world; 5) on the question of determining the gender of words in the Ukrainian language, specific, the kind of foreign-language origin words; 6) on the so-called «croaking in the language» indicating «the lack of development of its literary forms»; 7) on linguistic «russification» in Ukraine in general. The ability of Ivan Ohiienko to distinguish purely scientific, logical inferences concerning the historical or linguistic development of the language, to submit emotionally, in such a form that it immediately becomes clear that the author is a great patriot who not only points out the certain facts but also genuinely concerned about his language, his country. It is marked that this ability should be the subject of a thorough scientific study. This experience will help prepare specialists of a new generation, able not only to teach, but also to educate the means of educational discipline. Prospects for further exploration are the more thorough and comprehensive study of the scientific heritage of Ivan Ohiienko in order to use his achievements in modern teaching methods.

Key words: «The phenomenon of Ivan Ohiienko», scientific texts, education, Ukrainian nation, state, language, Ukrainian culture.

Отримано: 20.09.2018 р.

УДК 81:001(477)

DOI: 10.32626/2309-7086.2018-15-2.159-163

І. М. Яремчук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ЛІНГВІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПАДЩИНИ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті проаналізовано творчу діяльність видатного українського мовознавця, професора Івана Огієнка, з'ясовано його роль у становленні українсько-го правопису. Особлива увага звертається на лінгвістичний доробок вченого. Наводяться та аналізуються приклади з «Українського стилістичного словника» та «Граматично-стилістичного словника Шевченкової мови». Визначено мовний стиль Тараса Шевченка автологічним, що слугує глибокому сприйняттю підтексту, пізнанню етичних цінностей, а також концентрації думок і емоцій читача.

Ключові слова: І. Огієнка, лінгвіст, літературна норма, рідна мова, словник, стиль, український правопис.

Іван Огієнка (Митрополит Іларіон) – видатний лінгвіст, письменник, літературознавець, перекладач. Наукова спадщина І. Огієнка є предметом актуальних досліджень у різних напрямках: літературознавчий (В. Мацько, О. Мишанич); мовознавчий (Л. Бондарчук, А. Бурячок, О. Синявський, Г. Стрельчук); видавничий і редакторський (В. Ващенко, Т. Ківшар, Ф. Погребенник, М. Тимошик).